

SAPIENTIA SZERZETESI HITTUDOMÁNYI FŐISKOLA

NAPPALI TAGOZAT

TEOLÓGIA OSZTATLAN MESTERKÉPZÉS

A mennyei létra, mint a szerzetesi tökéletesség modellje

Kép és teológia a 3. és 12. század között

TDK-dolgozat

Budapest

2011

Tartalom

Bevezetés.....	3
1. A lelki felemelkedés metaforái: Jákob létrája, Mózes élete.....	4
1.1 Alexandriai Philón	5
1.2 Órigenész.....	6
1.3. Nüsszai Szent Gergely	7
2. Krisztus keresztye, mint mennybe vezető létra.....	8
2.1. A kereszty és az Életfa	8
2.2. A patrisztikus hagyomány.....	9
2.3. Hrabanus Maurus	9
3. Passio Perpetuae et Felicitatis	12
3.1. A vértanúság létrája.....	12
3.2. Küzdelem az egyiptomival.....	14
4. A szerzetesi tökéletesség modellje.....	16
4.1. Klimakhosz Szent János Létrája	16
4.2. Szent Benedek Regulája.....	18
5. A mennyei létra a 12. századi monasztikus hagyományban.....	20
5.1. Speculum Virginum	20
5.2. A zwiefalteni kézirat	23
6. Befejezés	26
Irodalomjegyzék.....	27
Rezümé.....	31

Bevezetés

Amikor a mennyei létra szimbóluma először megjelent a 3. századi keresztény szövegekben és képeken, elsődleges forrásaként a Teremtés könyvének 28. fejezete szolgált. Az égis éré létra képe alkalmasnak látszott arra, hogy kifejezze a késő antikvitás és a középkor emberének egyik legfontosabb vágyát: eljutni az Istenhez és szemlélni Őt (*visio Dei*). A szimbólum mindazonáltal nem volt előzmények nélküli: megtaláljuk az egyiptomi Halottak Könyvében és a Mithrasz-kultuszban éppúgy, mint az antik zsidó irodalomban. Ezeknek a távolabbi előzményeknek a bemutatására egyrészt a dolgozat terjedelmi korlátai nem adnak lehetőséget anélkül, hogy eltérnék az eredeti céltől, másrészt a témát kimerítően tárgyalja Christian Heck 1997-ben megjelent műve.¹ Könyve az újkorig követi a mennyei létra képének alakulását és fejlődését a teológiában, de leginkább az ikonográfiára koncentrálva. Kilenc évvel később szűkebb időhatárokon belül fogalmazta újra a témát Eva-Maria Kaufmann² és egyúttal mélyebb filozófiai és művelődéstörténeti kontextusba ágyazta.

Dolgozatom célja, hogy bemutassam teológia és kép szoros egységét olyan művek esetében, amelyeknél az ábrázolás több pusztán illusztrációnál és szorosan kapcsolódik a szöveghez (Perpetua Passiója, Klimakhosz Szent János), kiegészíti (zwiefalteni kézirat) vagy éppenséggel nem lenne értelmezhető nélküle (Hrabanus Maurus, *Speculum Virginum*). A mennyi létra bemutatásának időbeli határát dolgozatomban a 12. század jelenti, ezután a koldulórendek megjelenésével, a skolasztika térhódításával és a misztika megerősödésével új morális és kozmológiai dimenziók jelennek meg a teológiai szövegekben és ábrázolásokon.

A téma tárgyalása nem időrendiséget követ, hanem a művek hatástörténete alapján tagolódik és általában azokat az írásokat és illusztrációkat sorolja egy nagyobb egységbe, amelyek megértése kölcsönösen feltételezi egymást.

¹ CHRISTIAN HECK: *L'échelle céleste dans l'art du Moyen Age. Une image de la quête du ciel*, Idées et recherches, Flammarion, Paris, 1997.

² EVA – MARIA KAUFMANN: *Jakobs Traum und der Aufstieg des Menschen zu Gott. Das Thema der Himmelsleiter in der bildenden Kunst des Mittelalters*, Ernst Wasmuth, Tübingen – Berlin, 2006.

1. A lelki felemelkedés metaforái: Jákob létrája, Mózes élete

„Jákob tehát elindult Beersebából, és Hárán felé tartott. Eljutott egy helyre, és ott, amikor a nap leszállt, le akart pihenni. Fogott tehát egy ott heverő követ, a feje alá tette, és elaludt azon a helyen. Álmában azt látta, hogy egy létra áll a földön, a teteje pedig az eget éri, és Isten angyalai fel és le járkálnak rajta. Az Úr a létrára támaszkodott, és azt mondta neki: »Én vagyok az Úr, atyádnak, Ábrahámnak Istene és Izsáknak Istene! A földet, amelyen alszol, neked és utódodnak fogom adni. Kiterjedsz nyugatra és keletre, északra és délre. Benned és utódodban nyer áldást a föld minden nemzetsége. Íme, én veled leszek, bárhová mégy, és visszahozlak erre a földre. Nem hagylak el, amíg nem teljesítem mindazt, amit mondtam!« Amikor Jákob felébredt az álomból, így szólt: »Valóban az Úr van ezen a helyen, és én nem is tudtam!« Aztán megrémülve azt mondta: »Milyen félelmetes ez a hely! Nem más ez, mint Isten háza és a menny kapuja! « Ezért Jákob, amikor reggel felkelt, fogta a követ, amelyet a feje alá rakott, és felállította emlékjelül, majd olajat öntött rá. Azt a várost pedig elnevezte Bételnek – azelőtt Lúzának hívták.» (Ter 28,10–19)

Jákob álmának legkorábbi allegorikus interpretációit a görög bölcsélet inspirálta. A zsidó származású Philón (Kr. e. 25 körül–Kr. u. 50) számára az értelmezésnek ez a formája segített összhangba hozni a szent könyveket a görög filozófia tanításával. Órigenész (184–254), aki az újplatonikus rendszer megalapítójának Ammonius Sakkasznak (175–242) volt tanítványa, keresztény hitét mestere filozófiai eszközeivel határozta meg. Nüsszai Szent Gergelyre (335 körül–394 körül) szintén hatással voltak a platonikus tanok, de ő az első, aki a keresztény gondolkodás történetében Isten végtelenségét – Órigenésszel ellentétben – pozitív határozományként tekinti.³

E három szerző kiválasztását és idevágó műveik részletesebb bemutatását az indokolta, hogy Jákob és Mózes ószövetségi alakja az ő írásaiknak köszönhetően válik az Isten látásának, keresésének és megtapasztalásának kimeríthetetlen szimbólumává, maradandó hatást gyakorolva ezzel a későbbi korok lelki és teológiai irodalmára.

³ Ez a megállapítás lesz a vezérfonala később a Mózes életéről írott munkájának. Lásd: VANYÓ LÁSZLÓ: *Az ókeresztény egyház irodalma*, 2. kötet, A 4–8. század, Jel, Budapest, 2007, 5., jav. kiadás, 165.

1.1 Alexandriai Philón

A biblikus hagyományt és a görög bölcseletet, Krisztus kortársa, az alexandriai zsidó filozófus Philón ötvözte a legtökéletesebben. Az allegorikus módszer háttérében – amelyet Philón segítségül hív – az a meggyőződés áll, hogy a szöveg betűje mögött, mindig rejtett értelem húzódik, de az megfontolt értelmezéssel feltárható.⁴ A Törvényről írt kommentársorozatában a legbonyolultabb értekezések közé így azok tartoznak, amelyeket *Allegorikus kommentár* néven ismerünk. Ezeket nem valószínű, hogy egy átlagos műveltségű bibliaolvasó számára írta, hanem széleskörű bibliai és filozófiai ismerettel rendelkező közönségnek készülhettek.⁵

Közülik a *De Somniis* (Az álmokról) első kötete tartalmazza Jákob álmának magyarázatát. Philón szerint a létra egyrészt a levegőt szimbolizálja, mint a testetlen lelkek lakóhelyét, akik közül egyesek leszállnak az emberi testbe és belemerülnek a földi dolgokba, mások pedig fölé emelkednek mindezeknek. Másrészt jelentheti az angyalokat, azokat a magasabb rendű szellemi lényeket, akik közvetítenek Isten és ember között. A lajtorja jelentheti még a lélek belső lépcsőit, melyen Isten igéi közlekednek, hogy összekössék a testet a lélekkel, a fokokon le- és felszálló angyalok pedig a bölcs életútját, akit a szellem világa felé törekedve hol boldogság, hol kiábrándulás tölt el megtapasztalva a szerencse forgandóságát.⁶

Ez utóbbi gondolat a Mózes életéről írott művében is föltűnik: „Mert semmi sem állhatatlanabb a vakszerencsénél, mely kénye-kedve szerint emeli fel és sújtja porba az emberi sorsokat; gyakran egyetlen nap alatt a mélybe taszítja a magasban levőt, és égbe emeli az alacsonyrangút.”⁷

⁴ KOCSIS IMRE: *Bevezetés az Újszövetség kortörténetébe és irodalmába*, 1. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 2010, 100–102.

⁵ KENNETH SCHENCK: *Bevezetés Philón életéhez és írásaihoz*, Deuterocanonica 5. – Subsidia 1. Bevezetések, L'Harmattan, Budapest, 2010, 38. (ford. Szabó Xavér)

⁶ SÁGHY MARIANNE: *Isten barátai. Szent és szentéletrajz a késő antikvitásban*, Catena – Monográfiák 7., Kairosz, Budapest, 2005, 72–75. *Philo in ten volumes (and two supplementary volumes)*, 5. vol., The Loeb Classical Library 275., Heinemann – Harvard UP, London – Cambridge, Massachusetts, 1968, 4th ed. 289–291. 369–379. (trans. Francis Henry Colson – George Herbert Whitaker)

⁷ ALEXANDRIAI PHILÓN: *Mózes élete*, Atlantisz, Budapest, 1994, 25. (ford. Bollók János)

1.2. Órigenész

A 3. században élt Órigenész az Énekek énekének hármas értelmezésével alig felbecsülhető hatást gyakorolt az exegétákra egészen az újkorig. Az Írásnak háromszoros értelmet ad: ahogy az ember testből, lélekből, szellemből áll, úgy a szent szövegeknek is testi, lelki és szellemi értelme van. A gyakorlatban nem különbözteti meg a Szentírás minden soránál a három értelmet, hanem – Philónhoz hasonlóan – alapvetően két értelemről beszél: egy közvetlenről és egy rejtetről. Ez utóbbi hordozza a valódi lényegét, amit a Szentírást ihlető Szentlélek segítségével ismerhetünk meg. A Lélek módszere pedig az, hogy a közölni kívánt mély misztériumot különböző események mögé rejti.⁸

Philónt követi⁹ abban is, hogy az Énekek Énekéhez írt kommentárban a három pátriárka a bölcsesség három fajtáját szimbolizálja: „Ábrahám engedelmességével mintegy az erkölcsfilozófiát tanítja. [...] Izsáké a természetfilozófia, hiszen kutakat ásott és a dolgok mélységeit kutatta. Jákobé viszont a szemlélődés tudománya, hiszen ő az, aki az Izrael nevet kapta, mert az isteni dolgokat szemlélte [...] és megpillantotta az angyalok útját, vagyis a földről az égbe nyúló létrát.”¹⁰ Órigenésznél Izrael neve annyit jelent, mint „Isten látása” és etimológiailag így értelmezi Philón is.¹¹ Könyvének témája Isten megismerése, amelyet a szerelem képeivel ír le. Annak az útnak a szakaszairól számol be, amit az Egyház jár be, hogy frigyre lépjen Krisztussal, illetve a lélek, hogy egyesüljön az Igével.¹²

A Számok könyvéhez írt homíliájában Izrael pusztai vándorlása (vö. Szám 33,1–2) válik a lélek fokozatos fölemelkedésének előképévé.¹³

⁸ ÓRIGENÉSZ: *Kommentár az Énekek énekéhez*, Atlantisz, Budapest, 1993. 13–15. (ford. Pesthy Mónika)

⁹ Uo. 222. 23. láb. Philón szerint Ábrahám a tanulható, Izsák a természetes, Jákob pedig a gyakorlattal elnyerhető bölcsesség szimbóluma.

¹⁰ Uo. 50.

¹¹ Uo. 223. 26. láb.

¹² Uo. 23.

¹³ DIÓS ISTVÁN: Lélek fölemelkedése Istenhez, in uő: *Magyar Katolikus Lexikon*, 8. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 2002, 738.

1.3. Nüsszai Szent Gergely

Gergely 392 körül, öregkori munkájaként írta meg Mózes életét. Nyilvánvalóan hatással volt rá – legalábbis Órigenész közvetítésével – Philón hasonló munkája. A görögök számára a tökéletesség valami befejezett dolog, Gergely számára azonban állandó folyamat, ami abból fakad, hogy Isten – aki a tökéletesség mintája – maga is végtelen. A lélek pedig csak akkor tud Istenhez egyre jobban hasonulni, ha kilépve önmagából szüntelenül tökéletesedik, ezáltal mind jobban részesedik Istenben, s ennek a részese-
désnek soha nincs vége.¹⁴

Amikor Mózes életét az erény példájaként állítja olvasója elé, világossá teszi, hogy „a lélek útja a tökéletesség felé az életmód fokozatos javítása”.¹⁵ Majd így folytatja: „Ezért mondjuk, hogy a felfelé vezető úton Mózes mindig előbbre jutott, és sehol meg nem állt, [...] hanem miután egyszer lábát a létra fokára tette, melyen Isten állt – mint Jákob mondja, mindig egy fokkal feljebb lépett, s a felmenetelben nem tartott szünetet, mert az elért foknál mind magasabbat talált.”¹⁶

Az Énekek Énekéhez írt kommentárjában a Logoszt, olyan lépcsőhöz hasonlítja az erények útján, amely a menyasszonyt – vagyis a lelket – a magasságok fölé vezeti.¹⁷

¹⁴ NÜSSZAI SZENT GERGELY: Mózes élete, in VANYÓ LÁSZLÓ (szerk.): *A kappadókiai atyák. Nagy Szent Baszileiosz, Nazianzoszi Szent Gergely, Nüsszai Szent Gergely és Ikonioni Amphilokhiosz*, Ókeresztény Írók 6/1., Szent István Társulat, Budapest, 1983, 495–497.

¹⁵ Uo. 734.

¹⁶ Uo. 717. Az Isten felé előrehaladó élet példája már a Makrina életéről szóló művében is megjelenik. Lásd: TÓTH JUDIT: *Test és lélek. Antropológia és értelmezés Nüsszai Szent Gergely műveiben*, Catena – Monográfiák 8., Kairosz, Budapest, 2006, 225.

¹⁷ GREGOR VON NYSSA: *In Canticum canticorum homiliae. Homilien zum Hohenlied*, 3 Bde., Fontes Christiani 16., Herder, Freiburg, 1994, 334–335. (übers. Franz Dünzl)

2. Krisztus keresztje, mint mennybe vezető létra

2.1. A kereszt és az Életfa

Számos patrisztikai és liturgikus szöveg a Keresztet létrához, oszlophoz vagy hegyhez hasonlítja, ezek az archaikus Világ Közepe, Életfa képek keresztény reflexiói.¹⁸ A kozmogóniai és az eredetmítoszok mellett minden földrészen általánosan ismertek a szivárvány, és földi megfelelője, a híd, a túlvilággal való, szoros értelemben vett kapcsolat mítoszai és szimbólumai. Mircea Eliade szerint ezeknek a mítoszoknak az eredete az őskorig nyúlik vissza.¹⁹ A mezőgazdasági kultúrák a világegyetemet élő szervezetként fogták föl, melynek időről-időre meg kell újulnia. Ennek jelképe az a kozmikus Fa, amely a Világ Közepén (*axis mundi*) áll, és három kozmikus régiót egyesít, mert gyökereit az alvilágba mélyesztí, csúcsa pedig az eget érinti.²⁰

Az ősi hagyomány szerint bizonyos kiváltságos lények (ősök, hőszok, mesebeli királyok, sámánok) a Fa (vagy dárda, kötél, nyílvezző) segítségével fölmentek az égbe. Ennek az ősi, mítikus témának az átértelmezése a Bibliában a bábéli torony építésének elbeszélése (vö. Ter 11,1–9). A babiloni ziqquratot úgy tekintették, hogy alapja a Föld köldökén, csúcsa pedig az égben van és emeleiteit megmászva, a király vagy a pap rituálisan feljuthatott az égbe. A bibliai elbeszélés megfogalmazója számára ez a hiedelem egyszerre volt értelmetlen és szentségtörő, tehát átértelmezte és deszakralizálta.²¹ Jákob álmának leírásakor (vö. Ter 28,12) a Szeptuaginta a *climax*, a Vulgata pedig a *scala* szóval fordítja azt, amit az eredeti szöveg a héber *sullam* kifejezéssel jelöl. Ez azonban nem csupán létrát, hanem lépcsőt is jelenthet, hasonló a mezopotámiai ziqquratok alakjához. A földrajzi és időbeli közelség miatt ezt az értelmezést sem lehet figyelmen kívül hagyni.²² Jákob létrája tehát szimbolizmusában és alakjában egy nagyon archaikus hagyományréteghez kapcsolódik, amely nem volt ismeretlen a termékeny félhold területén.

¹⁸ MIRCEA ELIADE: *Vallási hiedelmek és eszmék története*, 2. kötet, *Guatama Buddhától a kereszténység győzelméig*, Osiris – Századvég, Budapest, 1995, 318. (ford. Saly Noémi)

¹⁹ MIRCEA ELIADE: *Vallási hiedelmek és eszmék története* 1., *A kőkorszaktól az eleusiszi misztériumokig*, Osiris – Századvég, Budapest, 1994, 28. (ford. Saly Noémi)

²⁰ Uo. 42.

²¹ Uo. 149–150.

²² VIKTOR P. HAMILTON: *The Book of Genesis. Chapters 18-50*, 2 vols., *The New International Commentary on the Old Testament*, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1995, 239–240.

2.2. A patrisztikus hagyomány

Keleten – főként a szír nyelvterületen – dolgozták ki a mennyei létra és az Úr keresztjének mély szimbolikáját. A 4. századi szír anachoréta, Szent Afrahat a bételi látomásáról elmélkedve a mennyei kaput Krisztussal azonosítja, a létrát pedig a megváltó kereszttel, aminek segítségével az igazak felemelkedhetnek.²³ Krisztus keresztjéről, amely fokról-fokra vezet a vele való találkozásig, a szír monofizita Mar Yakub Sarug (518–521) püspök homíliájában olvashatunk: „A kereszt maga az a csodálatos létra, mely által az ember meghívást kapott az Égbe. [...] A létra által újra egyesülhetett az Ég és a Föld. [...] Krisztus fokokban gazdag létraként tartózkodott a földön, és feltámadt, hogy minden földi létező feltámadhasson általa.”²⁴

A nyugati egyházatyáktól sem idegen ez a plasztikus kép: Szent Jeromos és Nagy Szent Leó pápa is utal a keresztre, mint égbe vezető létrára. „Nyissátok meg előttem az igazság kapuit, hadd lépjek be rajtuk, hogy dicsérjem az Urat. Ez az Úr kapuja, az igazak lépnek be rajta.” (118,19–20) A „*portas iustitiae*” és a „*porta Domini*” fogalmakat Chromace d'Aquilée (meghalt 409 körül) püspök egyik beszédében Jákob bételi látomásával illetve Krisztus keresztjével hozza kapcsolatba, ami megnyitja a menny kapuját.²⁵

2.3. Hrabanus Maurus

Boldog Hrabanus Maurus (780 körül – 856) apát 810 körül írt műve a *De laudibus sanctae crucis* a vallásos karoling irodalom egyik kiemelkedő alkotása. Háttérében a bizánci képrombolás és Nagy Károly képekről folytatott vitája (*Libri Carolini*) áll. Amikor a niceai zsinat határozatai 790 körül megérkeztek a karoling udvarba, az uralkodó teológiai szakvéleményt rendelt a görögök álláspontjának megcáfolására. A szöveg számos érve közül számunkra a legfontosabb, hogy „a kereszt – amelyre, mint élet-

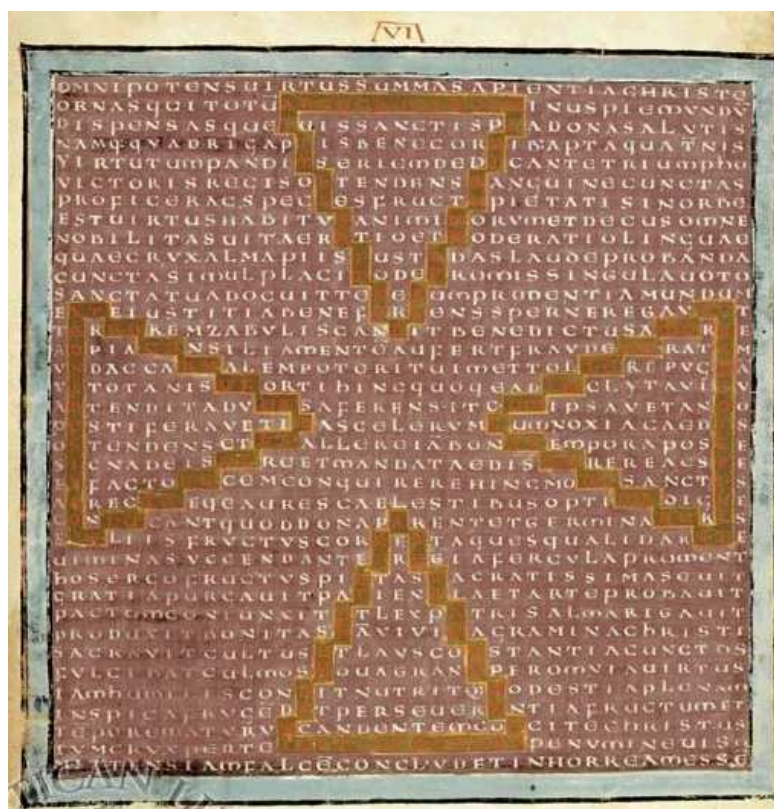
²³ APHRAHAT: *Unterweisungen*, Fontes Christiani 5/1., Herder, Freiburg, 1991, 140-142. (übers. Peter Bruns)

²⁴ Idézi: BERTRAUD, ÉMILE – RAVEL, ANDRÉ: *Échelle spirituelle*, in Marcel Viller et al.(ed.): *Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique. Doctrine et histoire*, 4/1. t., Beauchesne, Paris, 1960. col. 68. Az idézet Márkó Zsuzsa fordítása.

²⁵ KAUFMANN, EVA – MARIA: i. m., 114–115.

halálharcban a csatamezőn hordozott jelvényre utalnak – mind ereklyeként, mind Krisztus fenségének szimbólumaként előbbrevaló minden festett képnél.”²⁶

Hrabanus Maurus 28 költeménye a *carmina figurata* műfajában íródott, kombinálva a képet (*imago*) és az írást vagy szót (*signum*). A 28 a számmissztikában maga a *numerus perfectus*, mivel – a hathoz hasonlóan – osztóinak összege egyenlő a számmal. A betűk képek, színek, formák általi körülhatárolása a költemény újabb jelentésrétegeit teszi lehetővé, amelyeket az apát a képvershez fűzött magyarázatban (*declaratio*) fejt ki.²⁷

1. kép: Hrabanus Maurus: *Liber de laudibus sanctae crucis*

(Vatican, Codex Vaticanus Regimensis latinus 124)

A hatodik költemény (1. kép) a mennyei létrát mutatja be.²⁸ Négy háromszög alkotja a kereszt szárait. A piramis alak arra a hegyre emlékeztet, amelyen az Úr a boldogságokról beszélt. Szent Ágoston a *De sermone Domini in montéban* a Szentlélek hét

²⁶ HANS BELTING: *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*, Balassi Kiadó, Budapest, 2000, 568–569. (ford. Schulcz Katalin – Sajó Tamás)

²⁷ CHRISTIAN HECK: i. m., 61–63.

²⁸ Az általam bemutatott példány a legkorábbi a fennmaradt kódexek közül. Otgar mainzi érsek számára készült 826 körül és jelenleg a Vatikáni Könyvtárban őrzik.

ajándékában is a szellemi felemelkedés szintjeit látja, párhuzamba állítva őket a – nyolc helyett hétre korlátozott – boldogságmondásokkal és a Miatyánk kéréseivel.²⁹ Ágoston így ír a Vallomások X. könyvében: „Fokról fokra akarok felemelkedni [gradibus ascendens] ahhoz, aki megteremtett engem.”³⁰ Amikor az Istenhez vezető utat fokoza-
tokra tagolódó folyamatként írja le, az újplatonikus elgondolásokon kívül minden bi-
zonnyal a lépcsőzsoltárok (*canticum graduum*) címe is szeme előtt lebeg. Az *Enarrationes in psalmos* 119. zsoltárhoz írt magyarázatában³¹ Ágoston többször az *ascensio-descensio* fogalom-párját hívja segítségül, ami szintén a plótinoszi örökségről tanúskodik.

Hrabanus Maurus magyarázatából tudjuk, hogy a háromszögek lépcsőfokai az erények létrájára utalnak, a fokok száma a Lélek hét ajándékát, a fokok négy oldala pe-
dig a négy sarkalatos erényt (*Prudentia, Justitia, Fortitudo, Temperantia*) jelképezi.³²

²⁹ KURT RUH: *A nyugati misztika története*, 1. kötet, *A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006, 109. (ford. Görföl Tibor)

³⁰ Idézi és a következők forrása: KURT RUH: i. m., 102. (ford. Görföl Tibor)

³¹ *Sancti Augustini Opera. Enarrationes in psalmos 101-150, Pars 3, Enarrationes in psalmos 119-199*, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 95/3., Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2001. (hrsg. Franco Gori) 37–39.

³² PL 107, col. 171–174.

3. Passio Perpetuae et Felicitatis

A mennyei létra szimbolikájára Nyugaton a legnagyobb hatást Perpetua vértanúságának története gyakorolta. A szuggesztív látomás képi elemei erősen hatottak a későbbi századok gondolkodására és virágzásukat élték a 12. században keletkezett kéziratok képeiben és szövegében. Ezek közül kiemelkedik az érclétra és a sötét bőrű egyiptomi alakja.

A vértanúk korának sajátos irodalmi emlékei közül a szenvedéstörténetek (*passio*) az egyszerű átlagkeresztények túlvilágról alkotott elképzeléseit fejezik ki. Ezek az akták és passiók részben hivatalos iratokból szerkesztett beszámolók vagy szemtanúk leírásai. A vértanúeszmének alkalmasnak látszott a montanizmus legitimálására, ezért az aktákba mind több látomást és magánkinyilatkoztatást illesztettek. Ilyen – valószínűleg Tertullianus által történő - átdolgozás áldozata lett a Perpetua és Felicitas szenvedése.³³

3.1. A vértanúság létrája

A *Passio Perpetuae et Felicitatis* egy csoport karthágói keresztény vértanúságáról számol be, akik 203-ban haltak meg Krisztusért. Perpetua rabtársai rábeszélésre a börtönben kinyilatkoztatást kér az Úrtól, hogy megtudják szenvedés vagy szabadon bocsátás lesz-e további sorsuk. Így ír a kapott látomásról:

„Csodálatosan hatalmas ércletrát [scalam aeream] láttam, mely az égig és a magasságig ért, rajta csak egyenként lehetett felmenni, a létra két oldaláról mindenfelé vasfegyverek lógtak. Volt ott kard, lándzsa, kampó, tör, úgyhogy ha valaki csak úgy hanyagul, nem is felfelé figyelve akart volna felmenni, megsebesült volna, teste beleakadt volna a fegyverekbe. A létra alatt leskelődött a hatalmas sárkány [draco], rátámadott a felmenőkre, ijesztgette őket, nehogy felmenjenek. Legelőszörre Saturus ment fel [...], és felérve a létra csúcsára, megfordult és így szólt hozzám: Perpetua tartalak téged, de vigyázz, meg ne öljön a kígyó! Én ezt válaszoltam: Nem fog ártani nekem Jézus Krisztus nevében. És a létra alól, mintha félt volna tőlem, kissé kidugta a fejét. Amikor a létra legfelső fokára léptem, mintegy eltapostam a fejét.”³⁴

³³ VANYÓ LÁSZLÓ: *Az ókeresztény egyház irodalma*, 1. kötet, i. m., 438–445.

³⁴ *Perpetua és Felicitas szenvedése*, in VANYÓ LÁSZLÓ (szerk.): *Vértanúakták és szenvedéstörténetek*, Ókeresztény Írók 7., Szent István Társulat, Budapest, 1984, 77–78.

Felérve a létrán Perpetua egy hatalmas kiterjedésű kertbe került, amelynek közepén egy fehérruhás pásztort pillantott meg, amint éppen juhait fejte. Ezerfős fehérruhás tömeg vette körül. Magához hívta a vértanút és adott egy kortynyt a tejből, amit ő összekulcsolt kézzel magához vett, a körülállók pedig így szóltak: Ámen.³⁵

A látomás elején szereplő érclétrához hasonlóan Órigenész is említést tesz a Kelszosz ellen írt művében. Ebben elmondja, hogy a Mithrasz-kultusz beavatási szertartásában a lélek útjának jelképeként ismert egy misztikus létra hét kapuval és fölötté egy nyolcadik kapuval. A létra hét foka különböző fémekből készült és ezeket más-más istenségekkel társították össze.³⁶

A Passió képi világának archetípusaként a *Jelenések könyve*, *Hermasz Pásztor*a és más keresztény vértanúakták szolgáltak.³⁷ Megemlíthetjük még Jákob látomását is, de azzal a kitételrel, hogy Perpetua négyszer használja a felmenni (*ascendo*) ige különböző alakjait úgy, hogy leszállásra nem is céloz. A bibliaival ellentétben az ő létrája egyirányú és szűk, egyszerre csak egy személy tud felkapaszkodni rajta.³⁸ A sárkány fejének megtiprása egyaránt utal a Teremtő bűnbeesés utáni ígéretére (vö. Ter 3,15) illetve a 91. zsoltár versére: „Áspiskígyón és viperán fogsz járni, eltiprod az oroszlánt és a sárkányt.” (Zsolt 91,13) Szent Ágoston Perpetua és Felicitas születésnapjára írt beszédében a sárkányt a Kísértővel azonosítja: „Így az őskígyó feje, amely szakadék volt az elbukó aszszonynak, felvezető lépcsőfok lett.”³⁹

A létra, mint a lehetséges vértanúhalál eszkatologikus jele az ókeresztény művészetben is megjelenik – éppen Perpetua víziójának hatására. A konkrét ábrázolások mellett ugyanis különösen elterjedt volt és különleges szerepet játszott a szimbolikus nyelv. Az az igény hozta létre, hogy a közvetlenül nem ábrázolható igazságokat is kifejezhessék a művészet eszközeivel, illetve egy meghatározott ideig elrejtse azokat a katekumenek elől.⁴⁰

³⁵ Uo. 78.

³⁶ ÓRIGENÉSZ: *Kelszosz ellen*, Catena – Fordítások 9., Kairosz, Budapest, 2008. 438–441. (ford. Somos Róbert)

³⁷ CHRISTIAN HECK: i. m. 45.

³⁸ HABERMEHL, PETER: *Perpetua und der Ägypter oder Bilder des Bösen im frühen Afrikanischen Christentum. Ein Versuch zur Passio Sanctarum Perpetuae et Felicitatis*, Walter de Gruyter, Berlin, 2004, 84.

³⁹ SZENT ÁGOSTON: Beszéd Perpetua és Felicitas vértanúk születésnapjára (1), in VANYÓ LÁSZLÓ (szerk.): *Az egyházatyák beszédei az apostolok és vértanúk ünnepeire*, Ókeresztény Örökségünk, Jel, Budapest, 1996, 249.

⁴⁰ USZPENSZKI, LEONYID: *Az ikon teológiája az ortodox egyházban*, Kairosz–Paulus Hungarus, Budapest, 2003, 30–41.

A római Priscilla coemeteriumában talált epitáfium töredéke a 3-4. századból való és egy függőlegesen álló hatfokú létrát ábrázol.⁴¹ Még plasztikusabban jeleníti meg Perpetua eszkatológikus látomását a Szent Márk és Marcellinus kriptájában feltárt 4. századi freskó. Középpontjában Krisztus mellképe látható egy medallionban. Külső széléhez mindkét oldalról egy-egy létra tart, amelyen tunikába öltözött férfiak igyekeznek felfelé. Bal lábukkal már felleptek a második fokra, jobb lábukkal pedig egy sárkányra taposnak.⁴²

Ez az átmenetre irányuló értelmezés egy apophtegmákban is megjelenik Sára amma (4. század második fele) tanításai között: „Lábamat a létrafokra helyezem, hogy felmászjak rajta, s a halált állítom szemem elé, mielőtt felmásznék rá.”⁴³

3.2. Küzdelem az egyiptomival

A vadállatokkal való küzdelem előtti napon Perpetua egy negyedik látomást is kap. Rögös helyeken keresztül egy amphiteatrum közepére vezetik, ahol kiáll ellene „egy egyiptomi, undok kinézésű, segédeivel együtt, hogy megvívjon” vele.⁴⁴ A mártírnő szépséges ifjú segítőket kap, akik levetkőztetik, ekkor férfivá válik. Bekenik olajjal, ahogyan a versenyeken szokás. Az egyiptomi a lábára támad, ő megragadja ellenfelét, aki arcra bukik. Perpetua ekkor a fejére tapos és legyőzvéen átveszi jutalmát a vívómestertől: egy zöld ágat, aranyalmákkal. Ebből megérti, hogy nem vadállatokkal, hanem a Sátánnal fog megküzdeni.⁴⁵

Az újtestamentumi szövegek nem adnak hírt a gonosz ilyen alakban történő feltűnéséről, ezért a látomásban szereplő egyiptomit más előképekre kell visszavezetnünk. Egyes szerzők ezt praktikus okokkal magyarázzák: akkoriban sok egyiptomi atléta szerepelt a nagy cirkuszi látványosságokon. Valószínűbb azonban, hogy Perpetua szenvedéstörténete mögött az az egyiptomi-kép áll, amit Tertullianus közvetített. Ő ugyanis

⁴¹ LECLERCQ, HENRI: Échelle du ciel, in Fernand Cabrol – Henri Leclercq (ed.): *Dictionnaire D'Archéologie chrétienne et de liturgie*, 4/2. t., Letouzey, Paris, 1921. col. 1718.

⁴² LECLERCQ, HENRI: Balbine (Cimetière de), Fernand Cabrol – Henri Leclercq (ed.): *Dictionnaire D'Archéologie chrétienne et de liturgie*, 2/1. t., Letouzey, Paris, 1910. col. 149–150.

⁴³ BAÁN ISTVÁN (szerk.): *A szent öregek könyve. A szerzetesatyák mondásainak ábécé sorrendes gyűjteménye*, Bizánci Írók 1., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest, 2001, 343.

⁴⁴ *Perpetua és Felicitas szenvedése*, i. m., 81.

⁴⁵ Uo. 81–82.

Markiön ellen írt művében az egyiptomiakat az Istentől való távolság szimbólumainak tartja. Az egyiptomiakkal és az etiópokkal Isten megfenyít minden bűnös népet, sőt minden bűnös nép egyiptomi és etióp: az Istent elhagyott világ jelképei.⁴⁶ A 4. századi sivatagi atyákat gyakran kísértették a démonok etiópok vagy etióp nők alakjában, akiknek barna arcbőre a rosszindulat feketeségét idézte. Remete Szent Antalnak az ördög néger fiúcska alakjában jelent meg, Makáriosz egy csomó kis etiópot látott, akik az imádkozó testvérek körül szaladgáltak, hogy megzavarják őket, illetve Cassianus Beszélgetéseiben is többször találkozni „undorító etióp” alakjában megjelenő démonokkal.⁴⁷

Perpetua férfivá válása mögött Szent Pál szavai állnak: „Hiszen mindannyian, akik megkeresztelkedtetek, Krisztust öltöttétek magatokra: nincs többé [...] sem férfi, sem nő; mert mindnyájan egy vagytok Krisztus Jézusban.” (Gal 3,27–28) Az androgüné, mint az emberi tökéletesség szimbóluma a korai kereszténység idején viszonylag elterjedt volt és nagy fontosságot tulajdonítottak neki a gnosztikusok is.⁴⁸ Szent Ágoston Pál egy másik kijelentésével (vö. Ef 4,13) magyarázza a fentieket: „Ezen küzdelem során ő maga is elért a tökéletes férfikorra, Krisztus teljessége korának mértékére.”⁴⁹

⁴⁶ HABERMEHL, PETER: i. m., 145–147.

⁴⁷ LUCIEN REGNAULT: *Így éltek a 4. századi egyiptomi szerzetesek*, Varia Byzantina – Bizánc Világa 8., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest, 2004, 195. (ford. Bódogh-Szabó Pál)

⁴⁸ MIRCEA ELIADE: *Vallási hiedelmek és eszmék története*, 2. kötet, i. m., 317–318.

⁴⁹ SZENT ÁGOSTON: Beszéd Perpetua és Felicitas vértanúk születésnapjára (2), in VANYÓ LÁSZLÓ (szerk.): *Az egyházatyák beszédei az apostolok és vértanúk ünnepeire*, Ókeresztény Örökségünk, Jel, Budapest, 1996, 255.

4. A szerzetesi tökéletesség modellje

Klimakhosz Szent János híres művének egyik előzménye a mennyei létrát, mint a tökéletesedés útját bemutató *Liber Graduum*. Az írás ismeretlen szír szerzetes munkája a 4. század végéről. A harminc homíliát tartalmazó könyv szerzője a földi egyházban a mennyei Jeruzsálem képét látja és az igazakat a tökéletesektől az evangéliumban adott arany szabály (vö. Mt 7,12; Lk 6,31) két része különbözteti meg. Vannak ugyan közbeeső fokok, de a tökéletesek, akik a teljes lemondást, az önmegtartóztató életet és a szüntelen vándorlást választják, élesen elkülönülnek az igazaktól, akiknek dolgozniuk kell, őrizkedniük a kísértésektől és minden bűntől, táplálniuk a tökéleteseket. Az igazak nem nyerik el a Szentlélek teljességét, de böjtölve, imádkozva és alamizsnálkodva ők is úton vannak Isten országa felé.⁵⁰

4.1. Klimakhosz Szent János Létrája

A 6. század második felében a Sínai-hegyi monostor apátja Klimakhosz Szent János engedelmességből megírja a Létrát. Noha művét szerényen ács munkának, tákolmánynak mondja, felépítést fontosnak tartotta. Szerinte a Létra első három (Lemondás a világról, Közömbösség, Idegenként élni) és utolsó négy fejezete (Magány, Ima, Szenvedélytelenség, Szeretet) keretbe foglalja a gyakorlat három részre oszló (alapvető erények elemzése, gyakorlat gyümölcseinek vizsgálata, szenvedélyek elleni küzdelem) tárgyalását.⁵¹

A lelki tökéletesedés szakaszait a létra harminc fokán történő emelkedéssel szemlélteti, Jézus harminc rejtett évének megfelelőjeként. Ez az út elsősorban harc: „Lépünk be boldog áhítattal a nemes versenybe; ne ijedezzünk ellenségeinktől, mert figyelik arc kifejezésünket, és ha látják, hogy az félénkségből elváltozott, akkor dühösebben fegyverkeznek ellenünk [...]. Bátran fegyverkezzünk hát ellenük. Az elszánt harcos ellen

⁵⁰ PUSKELY MÁRIA: *Liber Graduum*, in uő: *A keresztény szerzetesség fogalomtára*, Kairosz, Budapest, 2006, 440–441.

⁵¹ LÉTRÁS SZENT JÁNOS: *A létra*, kézirat, [Los Angeles], [1991]. 228–229. [ford. Árkosy Miklós]

senki sem harcol.”⁵² A küzdő szerzetesnek vezetőre és „angyali segítőtársra” van szüksége.⁵³ János Létráját – Szent Benedekhez hasonlóan – összekapcsolja Jákob látomásával: „A szent erények Jákob létrájához hasonlítanak, a szentségtelen hibák pedig a Péterről lehulló lánchoz (vö. Csel 12,7). Erény ugyanis erényre vezetve, ha szabadon választjuk, felvisz az égbe; hiba viszont többnyire hibát nemz s egyszersmind összefűződik.”⁵⁴ Ezért a bűnbocsánatért akkor is imádkozni kell „ha az erények egész létráját” megmászta is a monachus.⁵⁵ A lelki előrehaladás fokról-fokra lehetséges, mint ahogyan egy gyereknek sem parancsolhatjuk, hogy „egy léppel mássza meg az egész létrát”.⁵⁶

Amikor a konstantinápolyi Új Teológus Szent Simonnal 1000 táján beköszöntött a misztika új virágkora, a régi kézikönyv ismét népszerű lett.⁵⁷ A legkorábbi miniatúrák a 10. századból egy elszigetelt létrát mutatnak, amely nincs szorosabb kapcsolatban a szöveggel. Az illusztrált kiadások képei az irodalom és festészet vetélkedésére játszottak rá, amennyiben a könyv tartalmát egyetlen képi metaforában foglalták össze.⁵⁸

2. kép: Klimakhosz Szent János: Létra, 1081 (Princeton, Bibl. univ., ms Garrett 16), folio 194

⁵² Uo. 6.

⁵³ Uo. 3.

⁵⁴ Uo. 77.

⁵⁵ Uo. 194.

⁵⁶ Uo. 90.

⁵⁷ HANS BELTING: i. m. 285.

⁵⁸ HANS BELTING: i. m. 285–290.

A létra ezeken a rajzokon vertikális elrendezésű, tetején Klimakhosz Szent János és az őt fogadó Úr látható. A száz évvel későbbi illusztrációk (2.kép) már szorosabb egységet alkotnak a textussal, mind tartalmilag, mind teológiaiilag. Ezeken szerzetesek csoportja tűnik fel: egyesek János útmutatását követve éppen csak elindulnak a mennyei létra felé, mások kapaszkodnak rajta felfelé, megint mások lezuhannak róla. Őket a hágcsó lábánál tekergőző sárkány fenyegeti elnyeléssel. A fokok közé a fejezet sorszámát és címét is beírták, így kép és szöveg komplementer módon értelmezi egymást.⁵⁹

4.2. Szent Benedek Regulája

A nyugati szerzetesség atyja Szent Benedek részletesen leírja az aláztatosság létráját Regulájának hetedik fejezetében. Az eredeti gondolat Cassianustól származik, aki az aláztatosság tíz jelét sorolja fel, amelyeket ha igazán elsajátít a monachus, elvezetik a félelem nélküli szeretetre.⁶⁰ Benedek a fokokat Jákob létrájával kapcsolja össze:

„Azért, testvérek, ha a legökéletesebb aláztatosság csúcsát el akarjuk érni, és gyorsan el akarunk jutni arra az égi felmagasztalásra, amelyre a jelen élet aláztatossága révén emelkedhetünk, akkor fölfelé törekvő cselekedeteinkkel olyan létrát kell felállítanunk, amilyen Jákobnak jelent meg álmában, s amelyen angyalokat látott fölemelkedni és alászállni. Ezt a fölemelkedést és leszállást bizonyára csak arra érthetjük, hogy önmagunk felmagasztalásával leszállunk és az aláztatossággal fölemelkedünk. Ez a felállított létra pedig földi életünk, melyet, ha aláztatos a szívünk, az Úr az égig emel. A létra két oldalának pedig lelkünket és testünket mondhatjuk, s ezek közé az oldalak közé az isteni meghívás az aláztatosságnak és a szerzeteséletnek különböző fokait illesztette, hogy rajtuk fölfelé haladjunk.”⁶¹

A létra már a sivatagi atyáknál is alapvető szerzetesi erényeket jelképez. Egy öreg például azt parancsolja a tanítványának, hogy a könyvet, amiből az istentiszteleten felolvastak, dobja a tűzbe így akarva próbára tenni engedelmességét. A tanítvány megteszi, mire a tűz kialszik, „hogy megmutassa nekünk, milyen szép dolog az engedelmesség, mert az a Mennyei Országának létrája”.⁶²

⁵⁹ CHRISTIAN HECK: i. m. 40–42.

⁶⁰ CASSIANUS, JOHANNES: A keleti szerzetesek szabályai, k. n., Pannonhalma – Tihany, 1999, 74. (ford. Simon Árkád)

⁶¹ *Szent Benedek Regulája*, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 1995, 45. (ford. Sövegcs Dávid)

⁶² REGNAULT, LUCIEN (ed.): *Les sentences des pères du désert. Série des Anonymes*, s. n., Solesmes – Bellefontaine, 1985, 32–33.

Benedek létrája implicit módon ugyanúgy részesedés a vértanúságban, mint Perpetuáé. A szerzetes ugyanis Szent Antalhoz hasonlóan – aki bár vágyott rá mégsem lett vértanú – visszavonult a világtól, hogy naponta tanúságot tegyen lelkiismeretében (*martírón té szüneidészei*).⁶³ A Regula közvetlen forrása a *Regula Magistri* kifejezetten a mártíromsághoz hasonlítja a monostori életet,⁶⁴ Benedek pedig az alázatosság negyedik fokában tesz említést a türelem vértanúságáról. Nagy Szent Gergely így világítja meg egyik homíliájában: „Két faja van ugyanis a vértanúságnak: [...] vértanúk lehetünk akkor is, ha az üldözők vasa nem is ér el minket; meghalni ugyanis az üldözők keze által nyíltan történő vértanúság. De elviselni a gyalázatokat, szeretni a gyűlölőket: a lélek mélyén lezajló vértanúság.”⁶⁵

⁶³ SZENT ATHANASZIOSZ: Szent Antal élete, in VANYÓ LÁSZLÓ (szerk.): *A III.-IV. század szentjei*, Ókeresztény Örökségünk 2., Jel, Budapest, 1999, 83.

⁶⁴ *La Règle du Maître (Prologue – Ch. 10)*, 1. t., Sources Chrétiennes 105. – Série des textes monastiques d'Occident 14., Cerf, Paris, 1964, 394. (trad. Adalbert de Vogüé)

⁶⁵ SÖVEGES DÁVID: i. m. 102.

5. A mennyei létra a 12. századi monasztikus hagyományban

A 12. század második felében a mennyei létra szimbóluma szinte kizárólagosan a monasztikus lelkiiség keretein belül él tovább. Az előző fejezetekben tárgyalt teológiai és spirituális tartalom a kéziratokban eddig soha nem tapasztalt gazdagsággal és kombinációs fantáziával jelenik meg, képben és írásban egyaránt.

5.1. Speculum Virginum

„Audi, filia, et vide et inclina aurem tuam; et obliviscere populum tuum et domum patris tui; et concupiscet rex decorem tuum.(Ps 44,11–12)”

„Halljad, leányom, és lássad, és hajtsd ide füledet; felejtsd el népedet és atyádnak házáat!” (Zsolt 44,11–12)⁶⁶

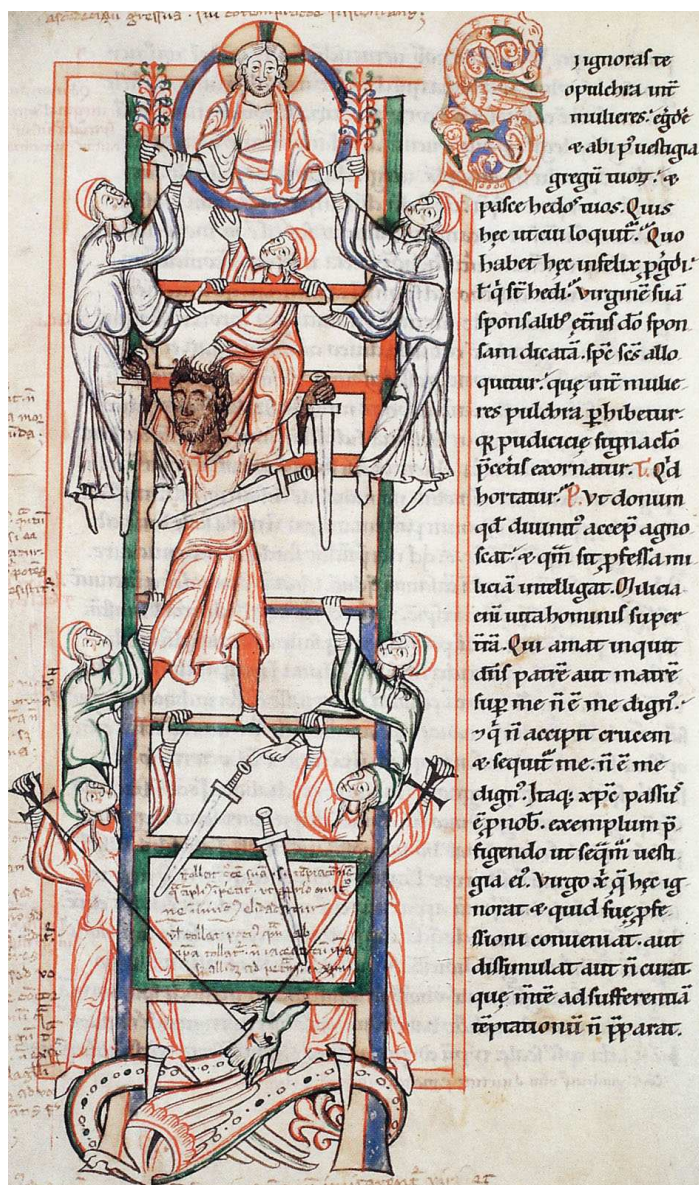
A zsoltáros szavai hagyományos értelmezés szerint parancsként szólítják meg az Egyházat, hogy menyasszonyként készüljön az Isten Fiával való találkozásra. Az Istennek szentelt nők számára azonban mindig is különleges jelentőséggel bírt. Arra hívta őket, hogy visszautasítsák a világ kínálta biztonságot – elhagyják atyjuk házáat - és odafigyeljenek a Jegyes hangjára. Ez a sürgető felszólítás központi szerepet kapott a Speculum Virginumban és fontos szerepet játszott a vallásos középkori nő identitásának formálásában. A 12. századi mű dialógus formájában íródott, melyben Krisztus Theodora nevű szüze kéri mesterét Peregrinust, hogy magyarázza el számára jövőendő életútját és az Úrnak való igazi engedelmességet. A Speculum Virginum nagyszámban fennmaradt kéziratok példányai – mind latinul, mind népnyelveken – azt bizonyítják, hogy ezek a kérdések fontos helyet foglaltak el a korszak spirituális érdeklődésében.⁶⁷

A Conrad von Hirsau (1070 körül–1150 körül) tulajdonított mű 12 illusztrációja a kezdetektől foglalkoztatta a kutatókat. Rajzai többek narratív elemnél vagy deko-

⁶⁶ *Psalterium latino–hungaricum. Latin–magyar zsoltároskönyv*, Keresztény Értelmisségiek Szövetsége – Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, Budapest, 1999, 2. kiadás. Az eddig használt Neovulgáta fordítástól itt azért tértem el, mert sem ez, sem a Szent István Társulat fordítása nem hozza a latin eredetiben meglevő köztöszöt a „Halljad, leányom, és lássad” helyen, ami a tárgyalt értelmezés szempontjából kulcsfontosságú.

⁶⁷ MEWS, CONSTANT J.: Introduction, uő: *Listen, Daughter. The Speculum Virginum and the Formation of Religious Women in the Middle Ages*, Palgrave, Basingstoke, 2001, 1–2.

rációnál (*ornamenti causa*). A *Speculum Virginum* eredetileg a harmadik könyvtől kezdődött. Itt találjuk a 44. zsoltár meglehetősen szabad interpretációját, amely hangsúlyozza hallás és látás egyidejűségét. Tehát a szűzek egyszerre hallják az atyjuk által felolvasott szöveget és szemlélik az illusztrációkat. Ez az új pedagógiai módszer lehetőséget adott a lelkivezetőknek arra, hogy a tradicionális tanítással szemben nagyobb részvételt kínálhassanak a nőknek a kinyilatkoztatott igazság befogadásában.⁶⁸

3. kép: *Speculum Virginum*, Erények leírása, 1150 körül

(Köln, Hist. Archiv. Ms W 276 a) folio 78 v

⁶⁸ POWELL, MORGAN: The *Speculum virginum* and the Audio-Visual Poetics of Women's Religious Instruction, in Constant J. Mews (ed.): *Listen, Daughter. The Speculum Virginum and the Formation of Religious Women in the Middle Ages*, Palgrave, Basingstoke, 2001, 111–135.

Kép (*pictura*) és szöveg (*scriptura*) egymásrautaltsága többször is feltűnik a párbeszéd során. A nyolcadik könyv végén Theodora megkéri Peregrinust, hogy magyarázza el neki az oldalon található létra rajzának (3.kép) jelentését és világítsa meg számára mit jelent mindez.⁶⁹

Lelkiatyja az életre vivő szűk ösvényt (vö. Mt 7,14), amelyről veszélyes jobbra s balra letérni, a földet és eget összekötő mennyei létrával hasonlítja össze. Ha ennek legfelső fokára eljut Isten szüze örök babérkoszorú várja, de haladásában a sárkány és az etióp akadályozza. A szörnyek természete és gonoszságuk mértéke is különböző. A sárkány mérge által öli meg az embereket, az etióp pedig rémisztő, démoni arcával mint egy törrel átszúrja áldozatát. Ennek az állandó küzdelemnek párhuzamos helyeként Peregrinus Perpetua vértanúaktáját idézi Theodora emlékezetébe, a létra példajaként pedig a Szent Benedek által felállított létrát, amit abban a Regulában hagyományozott át, amelyet most Isten szüze is követ.⁷⁰

Az kódexek illusztrációin a szüzek az erények hétfokú létráján igyekeznek Krisztushoz. Útjukat a rémisztő ábrázatú, kivont karddal harcoló etióp állja el. A létra lábánál tekereg a félelmetes sárkány, aki már a mártír Perpetuát is ijesztgette, de a szüzek a kereszt jelével győzedelmeskednek fölötte.

A sötét bőrű etióp, mint a gonosz megtestesítőjének toposza, újra és újra feltűnik az atyák írásaiban. Alexandriai Szent Cirill (5. század) a lélek távozásáról írt munkájában a démonokat fekete etiópokként írja le, Sínai Hészükhiosz (6-7. század) pedig a szellemi etiópok fekete arcáról beszél.⁷¹ Cirill fenti munkája az ortodox hagyomány egy nyugaton kevésbé ismert tanítását is kifejti: ez az úgynevezett lelki vámszedés. Ez a részleges ítélet első lépcsőfoka, mely által eldől a lélek sorsa az utolsó ítéletig. Amikor a test és a lélek szétválik a halálban, körülveszik a mennyei seregek és a homály angyalai - ecseteli Cirill.⁷² Damaszkuszi Szent János és Sínai Anasztáz (7. század) átveszik ezt a tanítást és a támadó ördögöket fekete etiópokhoz hasonlítják, akiknek látványa sokkal

⁶⁹ A létra képéről, párhuzamairól és előzményeiről a *Speculum Virginum*mal összefüggésben: BERNARDS, MATTHÄUS: *Speculum virginum. Geistigkeit und Seelenleben der Frau im Hochmittelalter*, Böhlau, Köln – Graz, 1955, 106–107.

⁷⁰ *Speculum virginum. Jungfrauenspiegel*, 3 Bd., Fontes Christiani 30., Herder, Freiburg, 2001, 714–717. (übers. und eingl. Jutta Seyfarth)

⁷¹ LAMPE, GEOFFREY WILLIAM HUGO (ed.): *A Patristic Greek Lexicon*, Clarendon Press, Oxford, 1961, 48–49.

⁷² LARCHET, JEAN–CLAUDE: *La vie après la mort selon la Tradition orthodoxe*, Cerf, Paris, 2001, 88.

rémisztőbb az összes kínzásnál.⁷³ A 10. században élt Boldog Theodora beszéli el lelkiatyja Új Szent Bazil életrajzában, hogy az evilágból eltávozott lélek fokozatokon megy át, miközben az etiópok, akik látták életében végbevitt jócselekedeteit, ki akarják tépni a lelket az angyalok karjából és a pokol mélyére szeretnék vinni.⁷⁴ Etiópokkal találkozik a lelki vámszedés során egy túlvilágról visszatért karthágói adószedő is, akit Thalassziosz apát (7. század) ünnepén említ a Nagy Synaxarion.⁷⁵

5.2. A zwiefalteni kézirat

Hasonló képi elemeket tartalmaz 1162 körülre datálható zwiefalteni kódex, amely a bencés Regula szövegét tartalmazza. Ennek egyik illusztrációja (4.kép) az író Benedeket ábrázolja. A képmező bal oldalát Jákob lajtorjája szegélyezi. A létra lábánál egy követ a pátriárka fekszik, és ébren figyeli a fel és leszálló angyalokat.

A jobb oldalon a mennyei létra egy eredeti formáját találjuk. A létra hét foka között a bencés konvent 25 tagját örökítették meg, akiket egy kivont karddal álló etióp oszt két csoportra. Az ábrázolás érdekessége az értelmező feliratokban rejlik, amelyek a létra két szárán és Krisztus mandorlájának szegélyén futnak. Az egyik szerint: „Ezt a létrát tehát Krisztus szeretete úgy alkotta meg a szűzeknek az úton, hogy a sárkányt megtaposva és az etiópot karddal átszegezve a mennybe jussanak Krisztus segítségével.”⁷⁶ Ebben a mondatban világos a hivatkozás a valamivel korábban keletkezett Speculum Virginum előbb tárgyalt rajzára.

A jobb száron olvasható felirat Krisztus alakját is magyarázza: „Szent Antal látomásban látott egy létrát, amely az égig magasodott, amelynek alját sárkány őrizte és egy etióp kivont karddal a fokait és a tetején egy ifjú arany ágat tartott kezében.”⁷⁷ A feliratban szereplő látomásról Szent Athanasziosz számol be Antalról írt életrajzában.

⁷³ Uo. 104.

⁷⁴ Uo. 110.

⁷⁵ Uo. 107–109.

⁷⁶ A felirat szövege: Hanc ergo scalam ita amor Christi fecit virginibus per viam ut dracone conculato et ethiopis gladio transito ad celum perveniant adiuvente Christo. Idézi ezt és a következő latin feliratokat: KAUFMANN, EVA – MARIA: i. m., 165-166.

⁷⁷ S. Antonius in visu vidit scalam ad celos erectam cuius ima draco observavit et ethiops evaginatio gladio ascensum atque in summo iuvenis aureum ramum in manu habuit.

4. kép: Szent Benedek Regulája, Zwiefalten, 1162 körül

Miután Antal egyik látogatójával a lélek állapotáról beszélgetett, és arról, ami utána lesz, a következő éjszaka egy hangnak engedelmeskedve kiment, és „megpillantott valami óriási, csúf, félelmetes alakot, amely ott állt és a felhőkig ért, és felment mintegy szárnyakon. Az óriás kitérte kezeit, némelyeket megakadályozott, másokat, akik felrepültek, minden további nélkül engedett. Ez utóbbiakra rávicsorított (Vö. M 9,18) az óriás, a lebukottak fölött viszont örvendett. [...] Megértette, hogy a lelkek útjáról van szó, az óriás az Ellenség volt, aki irigykedett a hívőkre, és akik engedelmeskedtek neki, azokat fogva tartotta, és meg tudta akadályozni, hogy átjussanak, de akik nem engedelmeskedtek neki, azokat nem tudta visszatartani, hanem átmentek. Amikor ezt látta, úgy fogta fel, mint figyelmeztetést, hogy naponként még jobban megküzdjön előrehaladásáért (vö. Fil 3,13).”⁷⁸

Az eredeti Vitában nem jelenik meg a létra, a kódex kommentátorának korában azonban ez a szimbólum – éppen az előző korok keresztény lelkiségének köszönhetően – olyan gazdaggá és összetetté vált, hogy akaratlanul is ennek keretében értelmezte a

⁷⁸ VANYÓ LÁSZLÓ (szerk.): *A III.-IV. század szentjei*, i. m. 96–97.

sivatagi atya látomását. Ezt az interpretációt nagyban segítette a küzdelem képe, mint a szerzetesi élet toposza, a csúf és félelmetes óriás, akiben az etiópot vélte felfedezni, végül a fel- és leszálló lelkek képe, akiket az erények létráján küzdőkkel azonosított.

A Krisztus jobbjától kiinduló kötél értelmét a sárkány szárnyánál olvasható szabadon idézett vers világítja meg Jób könyvéből a horoggal elfogott Leviatánról, amelynek pecek fúrja át orrát és a szájába csapó Jordán vize ellenére is nyugton marad (vö. Jób 40,23–26). Az atyák bibliamagyarázata szerint Jób könyvének 40. fejezete azt jelképezi, hogyan csalta lépre és ejtette foglyul megtestesülésével az Üdvözítő a Gonoszt, akit Leviatán testesít meg.⁷⁹

⁷⁹ CHRISTIAN HECK: i. m. 85.

6. Befejezés

A dolgozat alapvető szerkezete, a témakörök viszonylagos szűkössége nem tette lehetővé a mennyei létra teológiájának és ikonográfiájának részletesebb bemutatását. A fő célt azonban igyekezett megvalósítani: rávilágítani kép és szöveg sokrétű viszonyára egy ilyen speciális témában.

A bibliai téma (Jákob álma) már korán Philóntól kezdődően allegorikus értelmet nyer, amelyet Órigenész és Nüsszai Szent Gergely fejleszt tovább, más és más hangsúlyokkal. A 3-4. századtól feltűnő létra–kereszt párhuzam az archaikus rétegektől kezdve a patrisztikus szövegeken keresztül látható hatást gyakorol Hrabanus Maurus verseire és azok képi megjelenésére. Az oktatási célokat is szolgáló mű hatodik költeménye azt mutatja be, hogyan érheti el a szerzetes mindennapi életében Krisztust a kereszt titka által.

Perpetua és Felicitas szenvedéstörténetének leírása századokon átívelő hatása miatt kapott kiemelt szerepet. A létra, az etióp vagy a küzdelem képe hosszan ható példát adnak a képi ábrázolásoknak a 12. században.

Keleten Klimakhosz Szent Jánossal, nyugaton pedig Szent Benedekkel a szerzetesi tökéletesedésnek olyan emblematisztikus leírásai születnek, amelyek majd ötszáz évvel később nyernek képi formát a monasztikus környezetben született kódexek oldalain.

A 12. század közepén keletkezett *Speculum Virginum* az első olyan középkori női szerzetesekhez írt mű, amely Isten szüzeit a látás és a hallás útján egyidejűleg vezeti a szerzetesi életben. A *zwiefalteni* kézirat illusztrációja pedig arról tanúskodik, hogy szerzetesség és vértanúság gondolatának kifejezésére különösen alkalmasnak bizonyult a mennyei létrának a Szüzek tükrében már megismert formája – kiegészítve néhány újabb jelentéssel.

Irodalomjegyzék

- APHRAHAT: *Unterweisungen*, Fontes Christiani 5., 2 Bde., Herder, Freiburg, 1991.
(übers. Peter Bruns)
- BAÁN ISTVÁN (szerk.): *A szent öregek könyve. A szerzetesatyák mondásainak ábécé sorrendes gyűjteménye*, Bizánci Írók 1., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest, 2001.
- BELTING, HANS: *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*, Balassi Kiadó, Budapest, 2000. (ford. Schulcz Katalin – Sajó Tamás)
- BERNARDS, MATTHÄUS: *Speculum virginum. Geistigkeit und Seelenleben der Frau im Hochmittelalter*, Böhlau, Köln – Graz, 1955.
- BERTRAUD, ÉMILE – RAVEL, ANDRÉ: *Échelle spirituelle*, in Marcel Viller et al.(ed.): *Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique. Doctrine et histoire*, 4/1. t., Beauchesne, Paris, 1960. col. 62–86.
- CASSIANUS, JOHANNES: *A keleti szerzetesek szabályai*, k. n., Pannonhalma – Tihany, 1999. (ford. Simon Árkád)
- DIÓS ISTVÁN: *Lélek fölemelkedése Istenhez*, in uő: *Magyar Katolikus Lexikon*, 8. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 2002, 738.
- ELIADE, MIRCEA: *Vallási hiedelmek és eszmék története*, 1–2. kötet, *A kőkorszaktól az eleusiszi misztériumokig*, 2. rész, *Guatama Buddhától a kereszténység győzelméig*, Osiris – Századvég, Budapest, 1994 – 1995. (ford. Saly Noémi)
- GREGOR VON NYSSA: *In Canticum canticorum homiliae. Homilien zum Hohenlied*, 3 Bde., Fontes Christiani 16., Herder, Freiburg, 1994. (übers. Franz Dünzl)
- HABERFELLNER, ELISABETH: *Himmelsleitern in der abendländischen Kunst. Die Entwicklung eines Motivs vom Mittelalter bis zur Aufklärung*. Diplomarbeit, Leopold-Franzens-Universität, [Innsbruck], 2003.
- HABERMEHL, PETER: *Perpetua und der Ägypter oder Bilder des Bösen im frühen Afrikanischen Christentum. Ein Versuch zur Passio Sanctarum Perpetuae et Felicitatis*, Walter de Gruyter, Berlin, 2004.

- HAMILTON, VIKTOR P.: *The Book of Genesis. Chapters 18-50*, 2 vols., The New International Commentary on the Old Testament, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1995.
- HECK, CHRISTIAN: *L'échelle céleste dans l'art du Moyen Age. Une image de la quête du ciel*, Idées et recherches, Flammarion, Paris, 1997.
- JÁNOS, LÉTRÁS SZENT: *A létra, kézirat*, [Los Angeles], [1991]. [ford. Árkosy Miklós]
- KAUFMANN, EVA – MARIA: *Jakobs Traum und der Aufstieg des Menschen zu Gott. Das Thema der Himmelsleiter in der bildenden Kunst des Mittelalters*, Ernst Wasmuth, Tübingen – Berlin, 2006.
- KOCSIS IMRE: *Bevezetés az Újszövetség kortörténetébe és irodalmába*, 1. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 2010.
- La Règle du Maître (Prologue – Ch. 10)*, 1. t., Sources Chrétiennes 105. – Série des textes monastiques d'Occident 14., Cerf, Paris, 1964. (trad. Adalbert de Vogüé)
- LAMPE, GEOFFREY WILLIAM HUGO (ed.): *A Patristic Greek Lexicon*, Clarendon Press, Oxford, 1961.
- LARCHET, JEAN–CLAUDE: *La vie après la mort selon la Tradition orthodoxe*, Cerf, Paris, 2001.
- LECLERCQ, HENRI: Balbine (Cimetière de), Fernand Cabrol – Henri Leclercq (ed.): *Dictionnaire D'Archéologie chrétienne et de liturgie*, 2/1. t., Letouzey, Paris, 1910. col. 143–152.
- LECLERCQ, HENRI: Échelle du ciel, in Fernand Cabrol – Henri Leclercq (ed.): *Dictionnaire D'Archéologie chrétienne et de liturgie*, 4/2. t., Letouzey, Paris, 1921. col. 1717–1719.
- MEWS, CONSTANT J.: Introduction, uő: *Listen, Daughter. The Speculum Virginum and the Formation of Religious Women in the Middle Ages*, Palgrave, Basingstoke, 2001, 1–14.
- ÓRIGENÉSZ: *Kelszosz ellen*, Catena – Fordítások 9., Kairosz, Budapest, 2008. (ford. Somos Róbert)

- ÓRIGENÉSZ: *Kommentár az Énekek énekéhez*, Atlantisz, Budapest, 1993. (ford. Pesthy Mónika)
- Philo in ten volumes (and two supplementary volumes)*, 5. vol., The Loeb Classical Library 275., Heinemann – Harvard UP, London – Cambridge, Massachusetts, 1968, 4th ed. (trans. Francis Henry Colson – George Herbert Whitaker)
- PHILÓN, ALEXANDRIAI: *Mózes élete*, Atlantisz, Budapest, 1994. (ford. Bollók János)
- POWELL, MORGAN: The Speculum virginum and the Audio-Visual Poetics of Women's Religious Instruction, in Constant J. Mews (ed.): *Listen, Daughter. The Speculum Virginum and the Formation of Religious Women in the Middle Ages*, Palgrave, Basingstoke, 2001, 111–135.
- Psalterium latino–hungaricum. Latin–magyar zsoltároskönyv*, Keresztény Értelmiségek Szövetsége – Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, Budapest, 1999, 2. kiadás.
- PUSKELY MÁRIA: Liber Graduum, in uő: *A keresztény szerzetesség fogalomtára*, Kairosz, Budapest, 2006.
- REGNAULT, LUCIEN (ed.): *Les sentences des pères du désert. Série des Anonymes*, s. n., Solesmes – Bellefontaine, 1985.
- REGNAULT, LUCIEN: *Így éltek a 4. századi egyiptomi szerzetesek*, Varia Byzantina – Bizánc Világa 8., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest, 2004. (ford. Bódogh-Szabó Pál)
- RUH, KURT: A nyugati misztika története, 1. kötet, *A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006. (ford. Görföl Tibor)
- SÁGHY MARIANNE: *Isten barátai. Szent és szentéletrajz a késő antikvitásban*, Catena – Monográfiák 7., Kairosz, Budapest, 2005.
- Sancti Augustini Opera. Enarrationes in psalmos 101-150, Pars 3, Enarrationes in psalmos 119-199*, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 95/3., Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2001. (hrsg. Franco Gori)
- SCHENCK, KENNETH: *Bevezetés Philón életéhez és írásaihoz*, Deuterocanonica 5. – Subsidia 1. Bevezetések, L'Harmattan, Budapest, 2010. (ford. Szabó Xavér)

- SÖVEGES DÁVID: *Magyarázatok Szent Benedek Regulájához*, A Pannonhalmi Főiskola könyvei 8., Szent Gellért Hittudományi Főiskola, Pannonhalma, 1996. 2. kiadás
- Speculum virginum. Jungfrauenspiegel*, 4 Bde., Fontes Christiani 30., Herder, Freiburg, 2001. (übers. und eingl. Jutta Seyfarth)
- Szent Benedek Regulája*, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 1995. (ford. Söveges Dávid)
- TÓTH JUDIT: *Test és lélek. Antropológia és értelmezés Nüsszai Szent Gergely műveiben*, Catena – Monográfiák 8., Kairosz, Budapest, 2006.
- USZPENSZKIJ, LEONYID: *Az ikon teológiája az ortodox egyházban*, Kairosz–Paulus Hungarus, Budapest, 2003.
- VANYÓ LÁSZLÓ (szerk.): *A III.-IV. század szentjei*, Ókeresztény Örökségünk 2., Jel, Budapest, 1999.
- VANYÓ LÁSZLÓ (szerk.): *A kappadókiai atyák. Nagy Szent Baszileiosz, Nazianzoszi Szent Gergely, Nüsszai Szent Gergely és Ikonioni Amphilokhiosz*, Ókeresztény Írók 6/1., Szent István Társulat, Budapest, 1983.
- VANYÓ LÁSZLÓ (szerk.): *Az egyházatyák beszédei az apostolok és vértanúk ünnepeire*, Ókeresztény Örökségünk, Jel, Budapest, 1996.
- VANYÓ LÁSZLÓ (szerk.): *Kortárs szentek kortárs szentekről*, Ókeresztény Örökségünk 7., Jel, Budapest, 2003.
- VANYÓ LÁSZLÓ (szerk.): *Vértanúakták és szenvedéstörténetek*, Ókeresztény Írók 7., Szent István Társulat, Budapest, 1984.
- VANYÓ LÁSZLÓ: *Az ókeresztény egyház irodalma*, 1. kötet, *Az első három század*, 2. kötet, *A 4–8. század*, Jel, Budapest, 2007, 5., jav. kiadás.

Rezümé

A dolgozat a mennyei létra szimbólumát vizsgálja abból a szempontból, hogy miként vált a szerzetesi tökéletesség szimbólumává az ókeresztény kortól a 12. század végéig. Ezt elsősorban olyan művek során keresztül teszi, amelyekre jellemző, hogy kép és szöveg rendhagyó vagy szoros kapcsolatban van egymással. Bemutatja Jákob álmanak allegorizálódását, Philóntól Órigenészen át Nüsszai Szent Gergelyig. Ezután témakörök szerint csoportosítva tárgyalja a létrának, mint a szerzetesi életútnak a megjelenítését képből és írásban. A főbb témakörök: a mennyei létra párhuzama a Krisztus keresztjével, Perpetua látomásai (tekintettel későbbi hatástörténetükre), a két nagy szerzetes-író Benedek és Klimakhosz Szent János írásai, illetve a 12. század közepének monasztikus kéziratok.